

ЗВЕНИГОРОД НА ДНІСТРІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ ЧИ ЛІТОПИСНЕ МІСТО

Дискусія навколо локалізації літописного Звенигорода триває від ХІХ ст., особливо жвавою вона була в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У поглядах щодо місцезнаходження літописного граду історики розділилися на дві групи. До першої, яка відстоювала думку, що йдеться про Звенигород на Дністрі, належали Микола Карамзін, Михайло Погодін, Мартин Балінський, Тимотей Липинський та Януш Лям. З-поміж тих, хто найпереконливіше схилився до Звенигорода поблизу Львова, були Денис Зубрицький та Антон Петрушевич. Вони передовсім звернули увагу на той факт, що Звенигород біля Львова знаходиться над рікою Білкою, згаданю у літописі. Їх підтримали Василь Ільницький, Микола Надеждін, Костянтин Неволін, Антоній Шнайдер, Ісидор Шараневич, Михайло Грушевський, Володимир Гребеняк та інші¹.

Вирішальним у локалізації літописного Звенигорода виявилися археологічні матеріали, зокрема, знахідки підвісних печаток від князівських грамот, що, як відомо, трапляються у більшості випадків на території стольних міст. Завдяки проведеним у Звенигороді на Білці поблизу Львова багаточисельним плановим дослідженням археологічних експедицій Львівського історичного музею та відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України), під час яких знайдено значний археологічний матеріал, літописне місто локалізовано остаточно².

Наразі дискусія триває в іншому руслі: чи всі літописні згадки про Звенигород пов'язані з містом на Білці? Чи існував Звенигород на Дністрі? Зокрема, І. Крип'якевич вважав, що до Тербовельської землі належав Звенигород над Дністром³.

Низка дослідників пов'язувала літописну згадку 1144/1145 р. "...на тоу же зиму вьшедшу Володимироу в Тисманичу на ловы . в то же верема послашася Галичане по Ивана . по Ростиславича вь Звенигородь и вьведоша к собь в Галичь"⁴ з градусом на Дністрі. Так, Леонід Махновець у географічному

¹ Див.: Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 235: Праці Археологічної комісії. – С. 358–362.

² Терський В., Терський С. З історії до-

слідження... – С. 361–362.

³ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 36.

⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санктпетербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 316.

вказівнику до свого перекладу літопису припустив знаходження цього міста на лівому березі Дністра біля правого берега устя річки Дзвинячки, нині – городище біля с. Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл., або город на лівому березі Стрипи, лівої притоки Дністра, нині – городище біля с. Звенигород Буцацького р-ну Тернопільської обл.⁵

Леонтій Войтович, аналізуючи генеалогію Ростиславовичів, доводив, що згаданий у зазначеному епізоді літопису Іван Ростиславович, пізніше відомий як Берладник, був сином Ростислава-Григорія Васильковича. Співставляючи дані літописів та грамоти Івана Ростиславовича з 1134 р. для месемврійських купців, він визнав центром уділу князя Звенигород на Дністрі⁶. При цьому до поданого переліку місць локалізації граду як можливі варіанти він додав "...на високому місці на околиці села Більче-Золоте того ж Борщівського р-ну знаходиться велике городище XI–XIII ст., біля якого було селище (знищене котлованом) та могильник (введено до літератури помилково – Р. М.)". "Ще один Звенигород, за переказами, знаходився за Збручем на городищі в урочищі Княже Замчисько поблизу с. Гольнищеве Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. Вали городища збереглися на висоту 6 м, частина урочища має назву Дівечі і там, за переказами, був жіночий монастир"⁸.

Перед тим, як розглянути кожен зі згаданих пам'яток та спробувати визначити можливу локалізацію граду, необхідно внести декілька зауважень щодо постаті Івана Ростиславовича. Більшість дослідників вважали князя сином перемишльського князя Ростислава Володаревича, хоча літописи нічого не повідомляють про його батька. Однією з головних підстав для цього була подана згадка літопису, що Іван сидів у Звенигороді, який пов'язували з містом над Білкою, хоча в джерелах жодних вказівок на це немає.

Цікавим щодо цього є дослідження Романа Рабіновича, який висловив гіпотезу, нібито умовою вокняжіння Володимирка Володаревича в Перемишлі могло бути надання Звенигородського удільного князівства – колишнього князівства самого Володимирка – синові покійного Ростислава Володаревича – Івану Ростиславовичу. Крім Звенигородського князівства, Івану Ростиславовичу могли перейти й придунайські володіння Перемишльського і Тербовельського князівств (землі Берладь). Звідсіля в 30-х – на початку 40-х

⁵ Махновець Л. Є. Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний показник. Коментарі // Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 551.

⁶ Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 60; Його ж. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 347–349.

⁷ У літературі згадується могильник поблизу с. Більче-Золоте, який досліджував Готфрід Оссовський. Див., зокрема: Археологічні пам'ятки Прикарпаття

і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / Відп. ред. О. П. Черниш. – Київ, 1982. – С. 150. Насправді роботи велися на могильнику на території сусіднього села Мишків. Див.: Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w roku 1890 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1891. – S. 91–94.

⁸ Войтович Л. В. Князь Іван Берладник: загадка походження // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2006. – Вип. 5. – С. 7–15.

років формально чи реально він міг залежати від Галича⁹. На нашу думку, переконливішим є твердження Л. Войтовича. Значно простіше обґрунтувати галицьку залежність князя Івана та його володіння у середній та нижній течії Дністра, припустивши його походження з роду Васильковичів. Відтак, стає логічним пошук ще одного Звенигорода в уділі Васильковичів. Варто також згадати, що самі галичани покликали Івана Ростиславовича княжити в 1144 р., а під час походу 1158 р. він користувався підтримкою населення Кучелмина та Ушиці¹⁰. Після поразки поблизу Галича Іван Ростиславович втік не до Звенигорода на Білці, а на південь. Відтак, бачимо, що він мав опору саме в землях Васильковичів. Натомість Володимирко Володаревич неодноразово шукав прихистку під стінами Звенигорода на Білці, який був його першим уділом і на який внаслідок цього він міг розраховувати. Так, у 1144 р. Володимирко Володаревич зустрівся із військами коаліції на чолі з київським князем Всеволодом Ольговичем поблизу Теребовлі. Розділені рікою Серет, противники йшли вздовж неї упродовж тижня до Звенигорода¹¹. Біля Звенигорода їх далі розділяла річка, згідно з Лаврентіївським літописом, – “рѣка мѣлка”, а згідно з Іпатіївським – “рѣка Бѣлка”¹². Навіть якщо припустити в Іпатіївському літописі описку, то вона зрозуміліша, радше, щодо Білки, ніж Серету, як вважає Л. Войтович¹³. Також у літописі згадані “...зане болота пришла ноли подъ горы...”¹⁴, що відповідає долині р. Білка в околицях Звенигорода. До того ж, у продовженні сказано: “...тѣм же взидоша Русскыи полци на горы . и заидоша и ѿ Перемъшла . и ѿ Галича”¹⁵, що вказує на очевидну близькість першого з названих міст. Додатковим свідченням на користь зустрічі війська саме на Білці є те, що князь Ізяслав Давидович, наздоганяючи з половцями основні війська київської коаліції, захопив міста Ушиця та Микулин. Останній знаходиться неподалік від Теребовлі¹⁶. Якби вони зустрілися у нижній течії Серету, то Ізяслав Давидович просто не дійшов би до Микулина.

Через два роки київські війська знову підійшли до Звенигорода на Білці. Цього разу завдяки вольовій позиції посадника Івана Халдевича, Звенигород вистояв¹⁷. Так ми бачимо, що в протистоянні Володимирко Володаревич та Іван Ростиславович опиралися на підтримку населення володінь Володаревичів та Васильковичів відповідно. Це, в свою чергу, свідчить про слушність висновків Л. Войтовича стосовно генеалогії Івана Берладника.

⁹ Рабинович Р. А. Берладники, бродники, галицькі вигонці // Тельнов Н., Степанов В., Руссов Н., Рабинович Р. “...И разошлись славяне по земле”. Из истории Карпато-Днестровских земель VI–XIII вв. – Кишинев, 2002. – [електронний ресурс] режим доступу: http://paracom.narod.ru/articles/rabinovich_berladniki.htm.

¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 497.

¹¹ Лаврентиевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 311.

¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 315.

¹³ Войтович Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 32.

¹⁴ Лаврентиевская летопись. – Стб. 311.

¹⁵ Там же. – Стб. 311–312.

¹⁶ Миська Р. Г. Теребовельська земля в XI–XIII ст. (за археологічними джерелами) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2011. – Вип. 15. – С. 187.

¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 320.

Розглядаючи можливе місцезнаходження “південного Звенигорода”, слід враховувати, що виділення зі складу Тербовельського князівства уділу Івана Ростиславовича започаткувало формування окремої адміністративно-територіальної одиниці Галицької землі – Пониззя (Дністрово-Берладська волость). Спершу її осередком був Звенигород на Дністрі, а згодом центр перемістився до Бакоти. Про це повідомляє Галицько-Волинський літопис¹⁸. Іон Винокур вважав, що північна межа Пониззя проходила лінією Бар–Солобківці–Гусятин¹⁹. Михайло Грушевський, визначаючи межу Пониззя-Поділля в XIII–XIV ст., зазначав: “Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взявши, верхів’я Бога (Південного Бугу – Р. М.) з устем Стрипи”²⁰. Виходячи від наведеної цитати, можна продовжити лінію, яку запропонував І. Винокур, від Гусятин до Чорткова і далі до гирла Стрипи. Вона співпадає з межею пізнішого Подільського воеводства у складі Польщі²¹. Тому така границя видається актуальною і для XII ст. Отже, центр уділу князя Івана Ростиславовича, закономірно, варто шукати південніше окресленої на такий спосіб лінії.

При огляді згаданих археологічних пам’яток у вказаному регіоні перш за все зауважимо: обстеження с. Звенигород Бучацького р-ну та його околиць, що їх у різні роки провели Марина Ягодинська та автор цих рядків, не виявили жодних слідів городища. Вперше вказівка на його існування в цьому селі та підплитовий могильник з’явилася у каталозі Олексія Ратича у розділі “Сумнівні пам’ятки”²². Формуючи репертуар об’єктів, він, очевидно, оперував інформацією про городище та підплитові поховання в с. Дзвенигород Борщівського р-ну, які досліджував Адам Кіркор. Не маючи змоги перевірити її в терені, О. Ратич відніс зазначені пам’ятки до сумнівних. Подібні помилки, коли одна позиція потрапляє до літератури під різними назвами, – непоодинокі²³. З каталогу, очевидно, ця вказівка перейшла до географічного вказівника Л. Махновця до його перекладу літопису.

Наступне згадане городище знаходиться у центрі села Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл. Воно розташоване на мисі, утвореному від півдня високим лівим берегом Дністра, зі сходу – правим берегом глибокого яру, яким тече потічок Дзвинячка, від заходу – лівим берегом яру, дном якого протікає безіменний потічок. Городище, має підпрямокутний план, обнесене ровом та валом, з напільного боку – двома на відстані 90 м

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 789.

¹⁹ Винокур І. С. Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць – Київ; Галич, 1998. – С. 34.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Київ, 1993. – Т. 4: XIV–XVI віки – відносини політичні. – С. 89.

²¹ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. – Київ, 1993. – С. 7, 21–30.

²² Ратич О. О. Древньоруські археоло-

гічні пам’ятки на території західних обласей України. – Київ, 1957. – С. 81.

²³ Наприклад, курганний могильник на околиці села Семенів Тербовлянського р-ну довгий час фігурував у літературі під двома назвами: Семенів та Підгайчики. Див. Миська Р. Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Тербовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2009. – Т. 2(26). – С. 270–279.

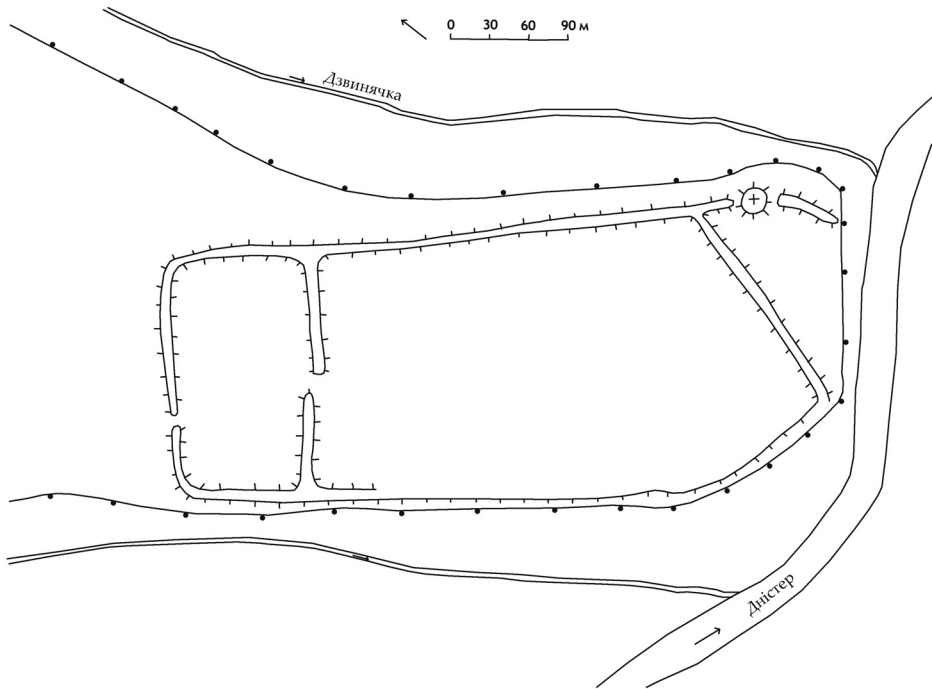

Рис. 1. План городища в с. Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл.

один від одного. Зі сторони безіменного потічка є тільки ескарпований схил. У південно-східній частині простежується розгалуження валу, що утворює трикутну площу розмірами 150×90×120 м, від заходу та північного сходу обгороджену валами, а від південного сходу – стрімким берегом Дністра. Загальна площа об'єкта близько 12 га. Північно-східна частина валу частково зруйнована на початку 1990-х років під час спорудження тут пам'ятної могили. На території городища знаходиться панський палац. Не виключено, що вали городища за новіших часів могли переплануватися. При обстеженнях 1992 р., які провела археологічна експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом Михайла Сохацького, в основі оборонного валу зафіксовано залишки дубових клітей та фрагменти гончарного посуду²⁴. Оглядаючи городище, автор зібрав на ньому фрагменти керамічного посуду княжого часу (кінець X–XI ст. та XII–XIII ст.)²⁵. На території пам'ятки знаходиться також підплитовий могильник. Одне поховання у 1877 р. дослідив

²⁴ Сохацький М. П. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи дослідження) // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1994. – Вип. 6. – С. 4–15.

²⁵ Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та роз-

відки на території Тернопільської обл. у 2006 р. // Архів Інституту археології НАН України (далі – АІА). – 2006/92. – С. 21–22.

²⁶ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz za- bytkow złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1878. – S. 10.

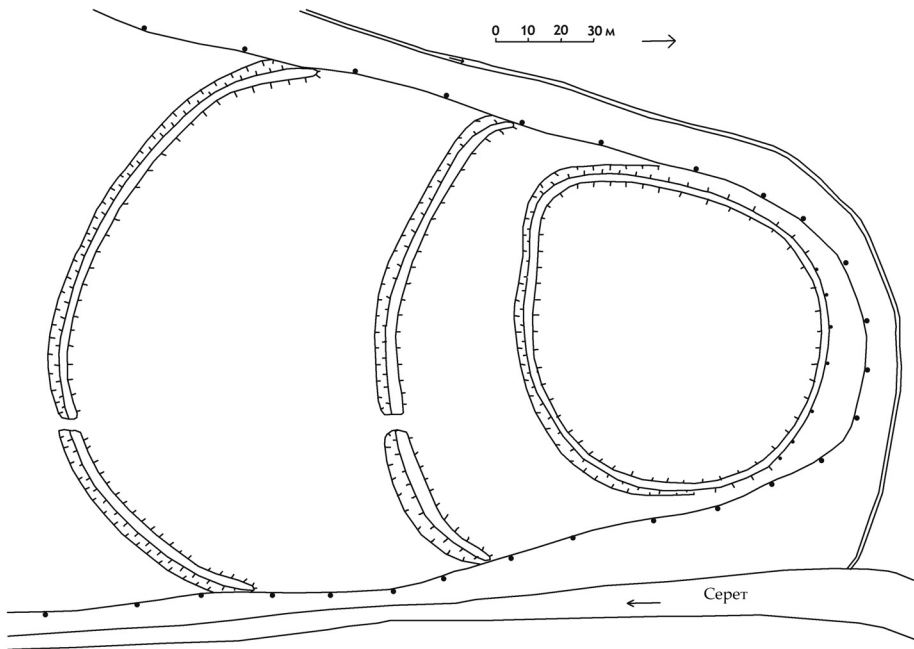

Рис. 2. План городища в с. Більче-Золоте Борцівського р-ну Тернопільської обл.

А. Кірко²⁶. За свідченням місцевих мешканців, на городах від напільної сторони городища неодноразово виорювали кам'яні плити, очевидно, із поховань. Незважаючи на понад столітнє перебування пам'ятки в полі зору науковців, стаціонарні археологічні дослідження на ній не проводилися.

Городище площею майже 2 га в Більчі-Золотому розміщене на південно-західній околиці села у лісі на високому мисі, обмеженому від сходу Серетом (правий берег ріки), а з півночі та заходу – невеликим струмком, в урочищі Доброкут. Від півночі, заходу й сходу територією захищають стрімкі схили гори та скелі на її вершині, а від півдня – три вали з ровами, що перетинають півколом горішній майданчик зі сходу на захід. Перший вал від городища в найвищому місці сягає 7 м висоти, 8 м ширини й 310 м довжини. Ширина рову – 8 м, а глибина – близько 1 м. На віддалі 42 м на південь від нього знаходиться другий вал довжиною 170 м та шириною 5,2 м, висотою 2–3 м. Ширина рову тут – 3,6 м, глибина – 0,6 м. На відстані 98 м від нього влаштовано третій вал довжиною 308 м, висотою 1–1,3 м, шириною 2,5–3 м. Він був забезпечений від зовні ровом, слідів якого вже майже не видно. На території городища знайдено енкалпійон з чотирма євангелістами на кінцях, бронзовий браслет, застібку, срібну пряжку, залізні ножі, сокиру та наконечники стріл, два фрагменти скляних браслетів, уламки посуду XII–XIII ст.²⁷

²⁷ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej

w r. 1878 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1879. – S. 37; Antoniewicz W. Sprawozdanie z delegacyj na Podole

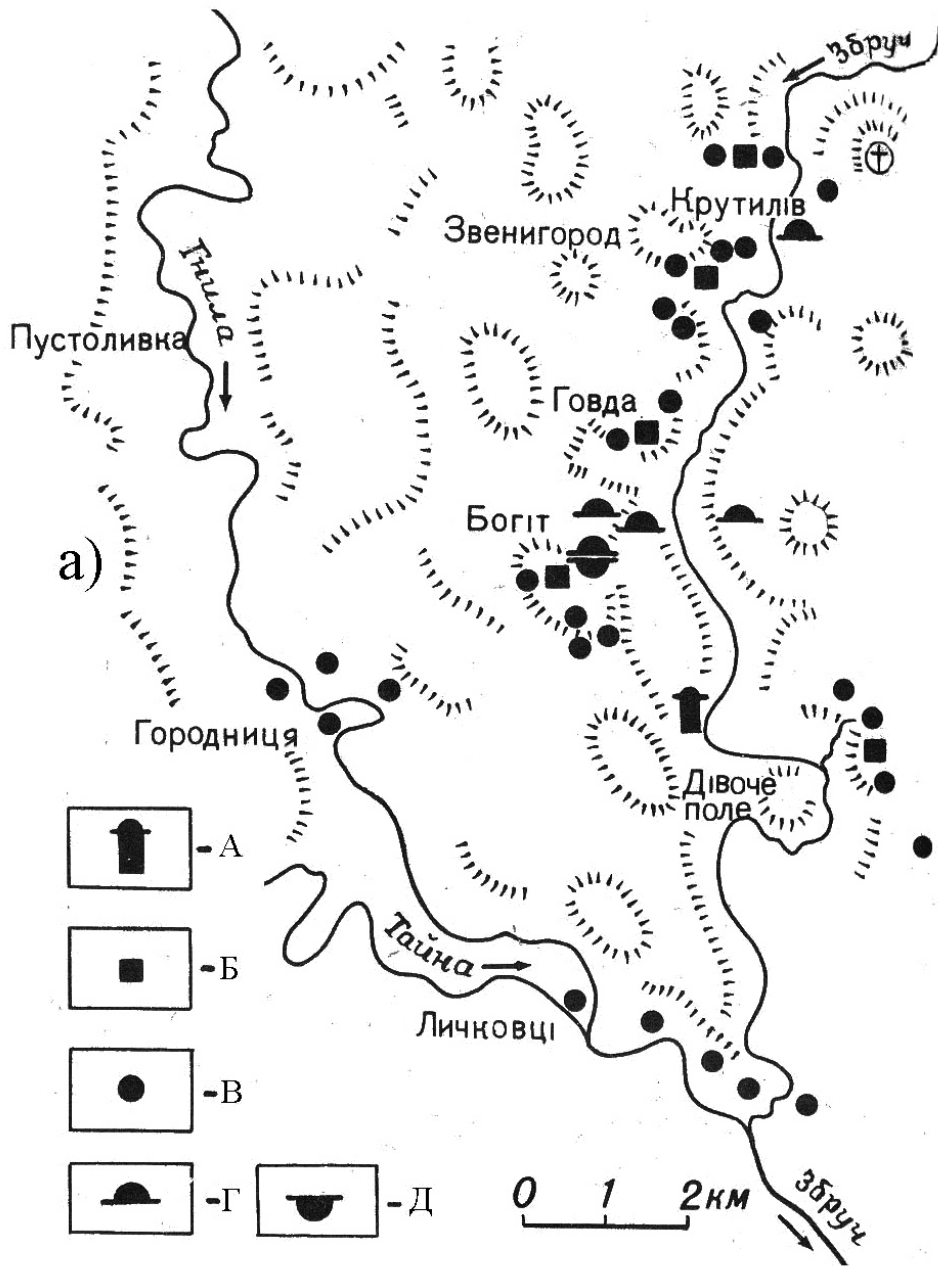

Рис. 3. Схема розташування пам'яток Збруцького комплексу городищ-святилищ (за І. П. Русановою, Б. О. Тимощуком). А – ймовірне місцезнаходження Збруцького ідола, Б – городище, В – селище, Г – курганний могильник, Д – ґрунтовий могильник

Біля городища знаходилося поселення. На його території Богдан Тимошук у 1987 р. зібрав фрагменти кераміки IX–X та XII–XIII ст.²⁸ Ще одне селище XI–XIII ст. на лівому березі Серету на території нинішньої ГЕС зруйноване при будівництві її котловану в 1956 р.²⁹

Згадане городище поблизу с. Гольнищеве розташоване на лівому березі Збруча в урочищі Замчисько (Княже Замчисько) між с. Романівка (Голенищівська сільська рада, Чемеровецький р-н Хмельницької обл.) та с. Іванківці (Городоцький р-н Хмельницької обл.). За інформацією Степана Маярчака, воно займає 3,5 га, прилеглий посад – близько 15 га. За попередніми даними (на городищі проводилися тільки розвідки) датується X–XII ст. Зазначена гора Звенигород знаходиться на протилежному (правому) березі Збруча поблизу с. Крутилів. Тут також збереглося городище X–XIII ст. На думку Богдана Тимошука та Ірини Русанової, обидві пам'ятки та городища Богит і Говда входили до єдиного комплексу язичницьких святилищ, які проіснували до XIII ст. Поряд з ними виявлено Збруцького ідола³⁰.

Одним з перших звернув увагу на описані пам'ятки А. Кіркор, який у другій половині 1870-х – першій половині 1880-х років проводив археологічні дослідження на Західному Поділлі. Зокрема, тоді обстежено городища в Більчі-Золотому, Дзвенигороді та комплекс пам'яток на Збручі. В одній зі своїх публікацій він подав докладний аналіз об'єктів із назвою “Звенигород” та, співставляючи їх із писемними джерелами, дав їм історичну інтерпретацію. Дослідник схилився до думки, що згадане у літописі місто, найімовірніше, можна пов'язати з городищем у с. Дзвенигород на Дністрі, а комплекс на Збручі має важливе значення для вивчення “*kultu rogańskiego*”³¹. Варто зауважити, що окремі автори ставлять під сумнів існування в XII–XIII ст. на Збручі городищ-святилищ. Зокрема, Олексій Комар та Наталя Хамайко вважають Крутилівське городище (гора Звенигород) місцевим княжим адміністративним центром другої половини XII – першої половини XIII ст.³² Проте Збруцький комплекс розташований в одній з найбільше заліснених ділянок Західного Поділля, віддаленій від основних шляхів княжого часу, також він знаходиться на північ від північної межі Пониззя (див. вище). Тому вважаємо малоімовірним функціонування тут центру удільного князівства.

Також видається сумнівним ототожнення з літописним Звенигородом городища в Більчі-Золотому. Хоча воно має ряд ознак, характерних для міст княжого часу, для такої ідентифікації немає ніяких топонімічних

i do Wilna // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1921. – Т. 6. – S. 188–189; Археологічні пам'ятки... – С. 150; Миська Р. Г., Погоральський Я. В. Звіт... – Рис. 27.

²⁸ Картотека Тернопільської обласної комунальної інспекції охорони пам'яток історії та культури. Висловлюємо вдячність директору інспекції Марині Ягодинській за надану інформацію та допомогу в опрацюванні матеріалів.

²⁹ Свешников И. К. Отчет о работе Тернопольской археологической экспедиции

ЛГИМ в 1956 г. // АИА. – 1956/30. – С. 9.

³⁰ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян. – Москва, 1993. – 144 с.

³¹ Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykazabytkow złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882 // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1883. – S. 55–56.

³² Комар А., Хамайко Н. Збруцький ідол: пам'ятник епохи романтизму? // Ruthenica. – Київ, 2011. – Т. 10. – С. 171–173.

даних. Також видається малоімовірним перенесення міста з-над Дзвинячки на Серет³³, оскільки обидві пам'ятки є одночасовими, відстань між ними – понад 40 км і, знову ж таки, немає топонімічних аргументів, здатних вказати на такий зв'язок.

Відтак вважаємо, що найправомірніше пов'язувати Звенигород князя Івана Ростиславовича з городищем у центрі села Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл. Важливо також окремо наголосити на ролі Дністра як транспортної артерії, що мало важливе значення для розвитку регіону загалом та його міст зокрема.

*Львівський інститут банківської справи
Університету банківської справи Національного банку України*

³³ *Войтович Л.* Союз Візантії... – С. 32–33.

